

Благаславёны час той будзе,
Калі я ў родным сваім людзе
Куточак бацькаў прывітаю
І радасць жыцця там пазнаю. (156)

Важна адзначыць, што Якуб Колас падыходзіў да падобных слоў творча: побач з запазычанымі стараславянізмамі-кампозітамі ён шырока карыстаўся гатовымі мадэлямі для ўтварэння паэтычных неалагізмаў. Усе яны нясуць у паэмах важную стылістычную нагрузку, становяцца яркай характарыстыкай пры апісанні з'яў прыроды, падкрэсліваюць асаблівасці таго ці іншага вобраза, надаюць адценне ўрачыстасці або лірычнасці. У паэмах мы сустракаем: *зласмешна* (78), *зласмехам* (86), *мілагучна* (188, 269, 193), *агнявокая* (212), *вогнямгненная* (218), *віхрабежны* (219, 310), *мнагалучны* (243), *мнагаспеўна* (315), *мнагадумныя* (395), *многакапыты* (347), *жыватворная* (324), *жыватворчая* (36), *грозналіцы* (347), *іскраззяны* (396), *плыўкадымныя* (409), *многадумны* (452), *цёмнакудры* (453), *шайкарунныя* (456), *яснавокі* (224), *ціхамірна* (224), *златаблёсткі* (181), *златаблескія* (421), *златалітыя* (209), *златавалосая* (212), *златагукі* (310), *злататканныя* (331), *златадзенныя* (357), *златаіскрае* (418), *златаблеск* (456, 484), *срэбраводны* (10, 138), *срэбралітны* (216), *срэбна-медны* (310), *срэбралітая* (310), *срэбраструнны* (310), *срэбраплынны* (408).

Вывучэнне мовы творчасці Якуба Коласа, у прыватнасці, стараславянізмаў, набывае агульнаславянскае значэнне ў сувязі з распрацоўкай праблем фарміравання славянскіх нацыянальных літаратурных моў.

¹ Курц Й. Роль церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян.— В кн.: IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. М., 1962, т. II, с. 136.

² Филлин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка.— М., 1981, с. 23.

³ Усе матэрыялы прыводзяцца па выданню: Колас Якуб. Збор твораў.— Мінск, 1962, т. 6; старонкі даюцца ў дужках.

⁴ Гл.: Крукоўскі М. І. Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову.— Мінск, 1958, с. 48.

Л. А. ВАНКОВІЧ

НЕКАТОРЫЯ АГУЛЬНЫЯ НАЗІРАННІ НАД ЛЕКСІКАЙ ТВОРАЎ ЯНКІ КУПАЛЫ ПЕРЫЯДУ «ЖАЛЕЙКІ» (1905—1907)

Знаёмства са слоўнікам твораў Янкi Купалы перыяду «Жалейкі» паказвае, што чатыры п'ятых наяўных слоў з агульнай лічбы амаль 5 тыс. складуюць дзеясловы, назоўнікі і прыметнікі.

Найбольш частае ўжыванне паэтам дзеясловаў тлумачыцца, з аднаго боку, аналагічнай з'явай у жывой народнай мове, а, з другога, пацвярджае дзейсны, пераўтваральны характар самой купалаўскай творчасці. Пераважная большасць слоў (54%) ужывалася Купалам не звыш аднаго разу. Не звыш трох разоў паэт выкарыстаў $\frac{4}{5}$ усёй наяўнай лексікі.

Сярод найбольш частых слоў у творчасці песняра адзначанага перыяду з'яўляюцца наступныя: *быць* (звыш 300), *людзі*, *доля*, *сэрца*, *ісці*, *жыць* (звыш 100 разоў кожнае), *сляза*, *поле*, *пан*, *знаць* (каля 100 разоў кожнае). Дзесяткі разоў Купала ўжываў словы *зямля*, *плакаць*, *шчасце*, *праўда*, *родны*, *мужык*, *бедны*, *нядоля*, *воля*, *няволя* і некаторыя іншыя.

Частата ўжывання пералічаных слоў звязана з тэматычнай накіраванасцю творчасці Купалы, якая дакладна адбілася ўжо ў аўтарскім эпіграфе да першага зборніка вершаў:

Грай, мая жалейка
Пей, як салавейка,
Апявай нядолю,

Апявай няволю
І грымі свабодна,
Што жыве край родны! ¹

Справядліва пісаў Кузьма Чорны: «Ужо з самых першых вершаў мова паэзіі Купалы загучала як мова вялікага народа, які мае сваё законнае нацыянальнае жыццё, з самага пачатку мова вершаў Янкі Купалы загучала ўсёй сілай сваёй народнасці... У тым і асаблівасць вялікага паэта, што ён заўсёды тонка адчувае душу народа і выдатна перадае яе ў сваёй паэзіі...»²

Народнасць гэтая выявілася не толькі ў ідэйнай накіраванасці і тэматыцы твораў песняра, але і выразна адбілася на яго мове. Адсюль безліч прыказак, прымавак і фразеалагізмаў, якімі шырока карыстаецца мастак. Нярэдка па ўзору існуючых ён стварае свае ўласныя, новыя, так званыя крылатыя выразы, чым спрыяе ўзбагачэнню і развіццю беларускай літаратурнай мовы. Слушна зазначаў Пятро Глебка: «...Купала не толькі пісаў беларускай мовай, ён збіраў яе і тварыў, развіваў і ўдасканальваў, надаваў ёй літаратурныя формы і ўстанаўліваў пэўныя каноны і нормы. Ён выпрацоўваў яе і гартаваў для той слаўнай місіі, якую ёй належала несці ў будучым, як мове вялікага і незалежнага народа, роўнага паміж іншымі народамі свету»³.

Сярод рыс, якія збліжаюць мову Я. Купалы з народнаю, можна адзначыць шырокае выкарыстанне назоўнікаў у памяншальна-ласкальнай і павелічальнай формах, колькасць якіх складае 16% ад агульнай лічбы назоўнікаў і 10 % ад іх словаўжыванняў. Апошняя рыса збліжае мову песняра з беларускай народна-гутарковай мовай. Дастаткова параўнаць купалаўскія назоўнікі ў памяншальна-ласкальнай і павелічальнай формах з іх адпаведнікамі ў песенным фальклору, каб пераканацца ў сказаным. Шырока вядомы песеннаму фальклору таксама памяншальна-ласкальная і павелічальная формы прыметнікаў, якія вельмі часта выкарыстоўваў Янка Купала.

Характэрнай асаблівасцю купалаўскага слоўніка з'яўляецца даволі шырокае выкарыстанне песняром кароткіх прыметнікаў (каля 4,5% ад агульнай лічбы прыметнікавых словаўжыванняў). «Катэгорыя імён прыметных вызначаецца ў Купалы шырокім ужываннем кароткіх канчаткаў як у адзіночным, так і ў множным ліку, і не толькі тады, калі прыметнік выступае ў ролі выказніка, але і тады, калі ён з'яўляецца азначэннем.

Часта кароткія прыметнікі ў Купалы выступаюць у спалучэнні з дапаможным дзеясловам... Вельмі часта кароткія прыметнікі выступаюць у Купалы ў форме адасобленага вызначальнага члена... Нарэшце, кароткія прыметнікі выступаюць у Купалы, як і ў народнай творчасці, і ў ролі простага азначэння... Кароткія прыметнікі ў ролі азначэння... Купала ўжываў вельмі асцярожна...»⁴

Слоўнік творчасці песняра складаецца пераважна з агульнавядомай лексікі — лексікі, якую ён выдатна ведаў і якую захапляўся. Даследаванне яе — надзённая задача нашай лексікалогіі. І ўсё ж самай тэрміноваю справай трэба лічыць іншую — вывучэнне маларазумелай ці незразумелай лексікі паэта і наогул стылістычна абмежаванай часткі купалаўскага слоўніка. У выкарыстанні апошняга заўважаецца своеасаблівая мастацкая манера паэта, яго эстэтычныя і палітычныя погляды. Адсюль узрастаючая цікаўнасць да абласной, прастамоўнай і гістарычнай лексікі, да запазычанняў з іншых моў і да купалаўскіх новатвораў. Многія старадаўнія словы атрымалі ў творчасці песняра новы каларыт, новае гучанне і з пасіўнага слоўніка вярнуліся ў актыўны. З гэтага поваду Глебка пісаў: «У блізкім сваяцтве з імі стаяць словы, паходжанне якіх можа быць дваякім: магчыма, яны таксама старыя, малавядомыя, а магчыма, гэта купалаўскія новатворы, але такія арганічныя і каларытныя, што іх нельга адрозніць ад народных»⁵.

Варта падкрэсліць, што ўжо мова першых твораў Янкі Купалы вызначаецца народнасцю і адначасова літаратурным майстэрствам. На

гэта ў свой час звярнуў увагу Кузьма Чорны: «Творачы сваё паэтычнае слова з мовы народнай, паэт узводзіў родную мову ў новую якасць мовы літаратурнай. Збіраючы моўны скарб, паэт нават самыя «этнаграфічныя» і «мясцовыя» элементы яго ператварае ў новае гучанне»⁶. Удала выкарыстоўваючы агульнанародную, абласную і гістарычную лексіку, Купала з зайздросным умельствам адбіраў з яе толькі самыя трапныя, выразныя і дакладныя словы, якія з'явіліся добрым падмуркам сучаснай беларускай літаратурнай мовы і складаюць яе залаты скарб.

Крыніцаю ўзбагачэння купалаўскага слоўніка з'явілася і лексіка папярэднікаў песняра, часткова запазычанні з суседніх моў, а таксама яго ўласныя новатворы. Невыпадкава Крапіва заўважыў: «У творах Янкі Купалы, асабліва на першым этапе яго творчасці, сустракаецца некаторая колькасць паланізмаў. Але як толькі паэт пераканаўся, што яны не пашыраны ў беларускай мове, ён, клапацячыся аб чыстаце мовы, замяняў іх у далейшых выданнях агульнавядомымі беларускімі словамі»⁷. Захаваўся толькі тыя з іх, якія прынеслі з сабою нешта новае, невядомае беларускай мове раней, чым таксама спрыялі яе росту і ўзбагачэнню. Не адмаўляўся Купала, як адзначалася, і ад утварэння слоў. «Яны з'явіліся ў Купалы ў выніку вельмі вынаходлівых, але натуральных змен граматычнай формы слова ў адпаведнасці з традыцыямі і законамі беларускай мовы. Вось чаму новатворы ў мове Купалы не з'яўляюцца чымсьці пабочным і штучным, а яны арганічна ўваходзяць як у сістэму лексікі паэта, так і беларускай мовы наогул»⁸.

Грамадска-палітычная лексіка Купалы альбо тая, якая выступае ў функцыі апошняй, цесна звязана з адлюстраваннем у свядомасці носьбітаў мовы і самога песняра грамадскіх (сацыяльных, вытворчых) і палітычных (класавых, дзяржаўных, партыйных і іншых) адносін людзей. Разам з тым у слоўніку творчасці Янкі Купалы перыяду «Жалейкі» грамадска-палітычная лексіка складае адну з асноўных і значных частак. Вывучэнне яе не можа не спрыяць раскрыццю ролі Купалы ў развіцці, удасканаленні і ўзбагачэнні семантычнай структуры беларускай грамадска-палітычнай лексікі. Між тым, яна пакуль што не прыцягвала да сябе належнай увагі і здабыткамі яе мала карысталіся.

Адначасовая цікаўнасць да асобных значэнняў слоў і да цэлых лексічных груп спрыяла вырашэнню пастаўленай задачы. Пры вывучэнні лексікі класавага складу грамадства высветлілася, што арганізуючым цэнтрам буйнейшай групы выступае пара антанамічных слоў *пан—мужык*. Аналіз іх раскрыў наяўнасць у саміх словах пэўнага семантычнага зруху, які прывёў у рэшце рэшт да іх пераасэнсавання.

Значнае месца ў слоўніку творчасці Купалы займаюць назвы прадстаўнікоў прыгнечаных класаў. Гэта пераважна сінонімы да слоў *мужык* і *мужычка* і іх стылістычна нейтральных адпаведнікаў *селянін* і *сялянка*, а таксама астатнія назвы мужыка ў залежнасці ад роду яго заняткаў і сезоннай працы. Гэта словы *араты*, *сявец*, *касец* ды іншыя. Эмацыянальнымі сінонімамі да іх выступаюць словы *босы*, *голы*, *абарванец*, *лапатнік* і падобныя.

Віднае месца ў слоўніку Купалы перыяду «Жалейкі» займае лексіка сацыяльнай барацьбы. Аналіз яе сведчыць таксама аб наяўнасці семантычнага зруху ў значэннях часткі агульнанароднай лексікі, прынамсі той, якая звязана з грамадскім жыццём людзей. Часам гэты зрух прыводзіць да карэннага пераасэнсавання слоў.

Падводзячы вынікі сказанаму, неабходна падкрэсліць, што сваёй творчасцю Янка Купала ўнёс значны ўклад як у развіццё беларускай літаратуры, так і ў агульнарэвалюцыйную барацьбу працоўных мас краю і разам з тым істотна ўплываў на развіццё слоўнікавага складу роднай мовы наогул і грамадска-палітычнай — у прыватнасці. У якасці грамадска-палітычнай лексікі Купала найчасцей выкарыстоўваў не спецыяльныя словы-тэрміны, а агульнанародныя. Праўда, яны набыва-

лі пры гэтым новае, палітычнае гучанне, якога раней не мелі або якое адчувалася невыразна, глуха.

І ў тым, і ў іншым выпадку семантычныя межы грамадска-палітычнай лексікі змяніліся ў напрамку адназначнасці. Назіралася з'ява, добра вядомая ў мовазнаўстве як тэрміналагізацыя. Аднак тэрміналагізацыя дасягаецца не шляхам карэннай ломкі семантыкі слоў і іх старадаўніх значэнняў, а толькі шляхам іх пераасэнсавання ці пераразмеркавання значэнняў.

Часам ў якасці грамадска-палітычных слоў Купала ўжывае такія, што ў агульнанароднай лексічнай сістэме належаць да іншых класаў, пашыраючы іх семантыку ў сацыяльным напрамку.

У ролі грамадска-палітычнай Купала выкарыстоўвае таксама лексіку, семантычна далёкую ад гэтай катэгорыі ў агульнанароднай мове (назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету, напрыклад). Іншая рэч, што і ў народнай мове яна можа выступаць і выступае для характарыстыкі адмоўных чалавечых (так, чалавечых!) якасцей. Але калі ў мове народа звычайна адсутнічае акцэнтацыя на класавай прыналежнасці тых ці іншых людзей, дык у слоўніку творчасці Купалы жалейкаўскага перыяду яна, наадварот, набывае выразнае палітычнае гучанне і служыць для падкрэслівання варожых працоўным рыс прадстаўнікоў пануючых класаў. Глебка слухна сцвярджаў: «Янка Купала шырока выкарыстоўваў у сваёй творчасці залатыя скарбы народнай лексікі... Поруч з гэтым ён быў вялікім наватарам і будаўніком мовы, які нямаў утварыў новых слоў і зваротаў для абазначэння і выражэння прынесенных жыццём новых паняццяў. Заўсёды дзівіўся той магічнай сіле купалаўскага таленту, пакорнае якому слова ў Купалы становіцца паслухмяным і здольным перадаць самыя складаныя жыццёвыя паняцці і самыя тонкія адценні чалавечых перажыванняў.

Будучы глыбокім знаўцам народнай мовы і выдатным творцам літаратурнай, Купала сабраў і стварыў для нашай культуры вялікія моўныя каштоўнасці. У сілу гэтага яго ўплыў на нашу літаратуру і ў га-ліне мовы быў і застаецца надзвычайна вялікім»⁹.

¹ Купала Я. Збор твораў.— Мінск, 1954, т. I, с. 203.

² Чорны К. Збор твораў.— Мінск, 1952, т. VI, с. 377.

³ Глебка П. Аб мове Янкі Купалы.— Літаратура і мастацтва, 1946, № 27.

⁴ Там жа.

⁵ Там жа.

⁶ Чорны К. Збор твораў, т. VI, с. 337.

⁷ Крапіва К. Збор твораў.— Мінск, 1956, т. 2, с. 511—512.

⁸ Глебка П.— Літаратура і мастацтва, 1946, № 27.

⁹ Там жа.

Мова Янкі Купалы і Якуба Коласа — узор сучаснай беларускай літаратурнай мовы, рэальнае ажыццяўленне моўнай нормы. У артыкулах прафесара Л. І. Бурака, дацэнтаў Е. С. Мяцельскай і Е. М. Камароўскага на матэрыяле тэкстаў, створаных вялікімі песнярамі, разглядаюцца агульныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, у замацаванні якіх Купала і Колас адыгралі выдатную ролю. Гэтым і тлумачыцца змяшчэнне ў нумары названых артыкулаў, якімі іх аўтары ўшаноўваюць стагадовы юбілей песняроў.

Л. І. БУРАК

ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ АНАЛАГІ СКАЗАЎ У ДРАМАТЫЧНЫХ ТВОРАХ ЯНКІ КУПАЛЫ

У маналагічнай і дыялагічнай мове драматычных твораў Янкі Купалы актыўна ўжываюцца камунікатыўныя адзінкі, якія не маюць уласнай структурнай схемы сказа. Безумоўна, такія адзінкі не прызначаны спецыяльна для паведамлення, а становяцца ім толькі ў кан-